

פתח דבר

יהודה שנהב

בכל פעם שאני מבקש לכתוב פתח דבר לגיליון חדש של תיאוריה וביקורת, מתעוררת אצלי השאלה: מה משמעותה של תיאוריה ביקורתית בחברה שבה אלימות פוליטית והפרה של זכויות אדם ושל זכויות חברתיות הן מעשה שבשגרה? מה משמעותה של כתיבה ביקורתית בחברה שבה מצב החירום זועק למעורבות גדולה יותר של אינטלקטואלים בשאלות של מוסר ופוליטיקה? מהו תפקידם של חוקרים ושל הוגים ביקורתיים במצב פוליטי שכזה? האם כתיבה ביקורתית היא סוג של מעורבות חברתית, מוסרית ופוליטית, או שמא היא משמשת מפלט ועלה תאנה לחוסר מעורבות? עד כמה צריכים אנשי רוח והגות להיאבק ישירות לתיקון עוולות חברתיות? דילמות אלו מעסיקות דורות רבים של סוציולוגים ופילוסופים בעולם ובישראל. יש המזהירים מפני מעורבות כזו, ויש הגורסים – ואני ביניהם – שעל האינטלקטואל להיות מעורב ישירות בשאלות של מוסר ופוליטיקה. בלי לפתוח כאן בדיון מורכב זה, נראה שרק מעטים מן האקדמאים וההוגים החברתיים הנוהגים לכתוב כתיבה הגותית-ביקורתית מוכנים גם לשמש אינטלקטואלים ציבוריים ואף למקם את עצמם בעמדת קונפליקט עם המדינה ועם מוסדותיה.

מבדיקה ראשונית שערכתי בקרב פילוסופים, היסטוריונים וסוציולוגים באוניברסיטאות בישראל מצאתי כי רק שיעור נמוך מאוד משמיע את קולו ברכים ומגיב על המצב הפוליטי והחברתי. "חומת הפרדה" המוקמת בימים אלו היא דוגמה מתאימה לענייננו. אזרחי ישראל אינם שותפים לדיון בנושא החומה, בתוואי שלה, בצורך בה או בעלויות הקמתה. החומה הולכת ונבנית לה בתוואים עקלקלים ובהגיונות מסתוריים מחוץ להבנתנו ולידיעתנו. היא מרחיבה את מעשה הכיבוש, גורמת סבל יומיומי לחפים מפשע, ומאפשרת אפרטהייד על בסיס אתני ולאומי ובסופו של דבר טרנספר של אלפי אנשים. אפשר היה לצפות שמעשה איוויל היסטורי כזה יגייס רבים מן האינטלקטואלים בישראל לומר את דברם. אולם המציאות אחרת לגמרי. מצאתי, למשל, שרק שישה אחוזים מן הסוציולוגים וההיסטוריונים ותשעה אחוזים מן הפילוסופים מתבטאים בדיון הציבורי המתנהל באמצעי התקשורת באשר למעשיה של המדינה בשטחי הגדה המערבית ועזה. רק 13% מן הסוציולוגים ומן ההיסטוריונים ו-24% מן הפילוסופים חתמו לאחרונה על עצומות מחאה נגד המשך בניית החומה. אני משער שלו הייתי בודק את שיעור מעורבותם של אינטלקטואלים בנושא האלימות החברתית והכלכלית שהממשלה מפעילה כלפי אזרחיה ואת היקף המחאה נגד מנגנוני השכפול האתני, המעמדי והמגדרי של העוני בישראל, המספרים היו נמוכים אף יותר.

מספרים אלו מצביעים לא רק על שיעורם הנמוך של האינטלקטואלים המעורבים בשאלות מוסריות ופוליטיות, אלא גם על כך שכתובה אקדמית-חברתית-ביקורתית עשויה להיות מנותקת משאלות אלו. סוגיה זו טרם זכתה לדיון שיטתי ומעמיק בהקשר הישראלי. מאמרם של יוסי דהאן ושל נעמי לבנקרון על סחר בנשים בישראל הוא דוגמה לכתובה ביקורתית מעורבת. המאמר מבוסס על מחקר מקיף שבמסגרתו רואיינו 106 נשים שנסחרו לזנות, נעצרו, עמדו לפני גירוש או ברחו מסוחריהן. המאמר מצביע על היקף התופעה ועל סיבותיה, כמו גם על שיתוף פעולה מטריד בין המשטרה לסוחרי הנשים, ומלמד על המדיניות הבעייתית של התביעה הציבורית, בתי המשפט ומשרדי הממשלה, המעמידים את האינטרסים של המדינה כקודמים לשיקולים מוסריים והומניים. כך, למשל, המדינה מאמצת את "גישת ההגירה", הרואה בנשים עברייניות הגירה ולא קורבנות של ניצול בינלאומי חסר גבולות. עבודתם של דהאן ולבנקרון, שכבר זכתה להד ציבורי, יכולה לשמש מצע לעשייה פוליטית שמטרתה להביא לשינוי המדיניות הזו.

שתי מסות בגיליון עוסקות בכיבוש והן דוגמה נוספת למחקר ביקורתי מעורב. עמידה הס מאמצת הגדרה מינימליסטית של קולוניאליזם כדי להראות שהכיבוש בשטחים הפלסטיניים מאז 1967 הוא מעשה קולוניאלי מובהק. הס מצביעה על שמונה מאפיינים של השלטון הקולוניאלי הישראלי, אשר משפיעים על המשך מעגל האלימות. המסה של דני גוטוויין מצביעה על הקשר בין הכיבוש לבין המבנה המעמדי של החברה הישראלית. הוא קושר בין מהפכת ההפרטה הליברלית מאז שנות השמונים לבין העמקתו של תהליך ההתיישבות בשטחים, בעיקר במה שמכונה "עוטף ירושלים". התנחלויות אלו משמשות לטענתו תחליף למדינת הרווחה הקלאסית. כתגמול על ישיבתם בשטחי הכיבוש, רבים מן המתגוררים בהתנחלויות אלו זוכים לתעסוקה, לדירור מוזל ולסיוע של המדינה בשירותי החינוך והבריאות. כך, ככל שהפער החברתי הולך ומעמיק כן מתחזק מעשה הכיבוש. גוטוויין מאתגר בדבריו שתי הנחות רווחות בדיון הציבורי: האחת, שפינוי השטחים יאפשר להפנות כסף לבעיות החברתיות, והאחרת, שהשמאל המדיני והשמאל החברתי מפוצלים ביניהם. גוטוויין סבור שההנחה הראשונה היא מופרכת, ושהשמאל המדיני, הנמנה עם האליטות הכלכליות והעסקיות, משמש גורם המאיץ את העמקת הכיבוש. לפי גירסתו של גוטוויין, סיום הכיבוש מותנה לא רק בעשייה מדינית, אלא גם – ואולי בעיקר – ביצירתו של שוויון חברתי.

מה עוד בגיליון? טקסטים העוסקים במרחב ובזהות, בהיסטוריוגרפיה ובשואה, בתוכניות ללימודי נשים, באוריינטליזם ובהשפעתו על דור של מהגרים במערב, וכן טקסטים מתורגמים מצרפתית. כל אלו, אף שאינם עוסקים ישירות בתחום המוסר, מעלים מצע לחשיבה ביקורתית – כל טקסט בתחומו.

שלושה מאמרים עוסקים במפורש בקשר בין מרחב לזהות. מאמרם המשותף של חיים יעקובי ושל ארז צפדיה עוסק בתהליכי גיבוש של זהות טריטוריאלית בקרב מהגרים רוסים בעיר לוד. המחברים בוחנים את המדיניות החברתית כלפי "ערים מעורבות", ובעיקר

את מה שמכונה "הנדסה דמוגרפית" ואת הקשר בין זיקה אתנית, זיקה לאומית ותחושת בעלות על המרחב. הם מתמקדים, בין השאר, ביחס בין המדיניות הפוליטית ל"כוחות השוק". בניגוד לרעיון שכוחות השוק הם עצמאיים ומסוגלים לנטרל פוליטיקה אתנוקרטית, יעקובי וצפדיה מראים שכוחות השוק תואמים להפליא למדיניות האתנו-לאומית שהמדינה מפעילה. למאמר מימד אקטואלי נוסף, בהצביעו על הזיקה בין תהליכי הפרטת הקרקעות והתכנון (הנעשים לעתים קרובות תוך הפרת החוק) לבין "האינטרס הלאומי", מעין שיתוף פעולה בין הון לשלטון. מאמרה של טלי חתוקה עוסק בכיכר רבין ובשאלות של זמן ומקום. שני ממדים דינמיים אלו מקיימים ביניהם לסירוגין יחסים הפוכים ויחסים סינכרוניים המעצבים זה את זה (כך, למשל, הציע לי פעם חבר, בהיסח הדעת, להיפגש "ליד רצח רבין"). המאמר בוחן את הוויכוח שהתעורר סביב ההצעה לשנות את ייעודה של כיכר רבין ולהקים תחניה חניון ענק. חתוקה קושרת בין הדיון התכנוני לבין שאלות של זהות וחברה, תוך שהיא משתמשת במושג הטמפורלי "רגע תיקון" כצומת שניתן לאתר בו משא ומתן על שאלות מרחביות וזהותיות, הנתרות בדרך כלל חתומות בדיון הציבורי. מאמרו של גיש עמית עוסק בתפיסות שונות של הים בתרבות העברית, ומשווה בין מעמדו של הים באתוס הרביזיוניסטי למעמדו באתוס של תנועת העבודה. בעוד שבשיח של תנועת העבודה נשלל הים ומרוקן מערכים לאומיים, בשיח הרביזיוניסטי הוא נתפס כחלק אינטגרלי ואורגני של הקיום הלאומי היהודי. עמית מבסס את טענתו זו על השוואה בין מוזיאון האצ"ל ביפו לבין תפיסתה של תנועת העבודה כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל מנהיגיה.

שני מאמרים עוסקים בהיסטוריוגרפיה של השואה ובטענות על השמטת פרשיות היסטוריות ממחוזות הזיכרון בישראל. מאמרם של יוסי קסנר ושל ישראל רונן מביא את סיפורה של מחתרת יהודית שפעלה באלג'יריה בשנים 1940–1942 וסייעה לבעלות הברית להשתלט על העיר אלג'יר. קסנר ורונן טוענים כי הפרשה נדחקה מספרי הלימוד ומאתרי ההנצחה בישראל, ומנסים לאתר את הסיבות לכך. לטענתם, חברי המחתרת לא ענו על שלושת הקריטריונים ההיסטוריוגרפיים שעיצבו במשך שנות דור את הכניסה למחוזות הזיכרון הישראלי: הקריטריון האירופוצנטרי, הקריטריון הציוני והקריטריון הסוציאליסטי. מאמרה של רות לין עוסק ברודולף ורבה שברח מאושוויץ באפריל 1944 וכתב ספר זיכרונות מתקופה זו. לין דנה בהשמטת סיפור הבריחה מספרי הלימוד בישראל, כמו גם בסיבות ובנסיבות שבעטיין לא תורגם ספרו של ורבה לעברית עד 1998. מושאי הביקורת — חיים סעדון בעניין המחתרת באלג'יריה ויהודה באואר בעניין הבריחה מאושוויץ — מגיבים על הביקורת המועלית במאמרים אלו.

בגיליון זה שני טקסטים מתורגמים מצרפתית. הראשון הוא מאמרו של אטיין בליכר, "האם קיימת 'גזענות חדשה'?" בליכר מצביע על האתרים שבהם ניתן לזהות גזענות שהחליפה את המסמנים הביולוגיים במסמנים סוציולוגיים. הוא טוען, למשל, שהגזענות החדשה, המופיעה במציאות גלובלית חדשה, מציבה את ההגירה כקטגוריה חלופית לגזע; את התופעה הזו הוא מכנה "גזענות ללא-גזעים". הרחבה זו מאפשרת לאתר מקומות שבהם

מתקיימת גזענות בלבוש חדש; עם זאת, היא מחייבת משנה זהירות, שכן שימוש מופרז בה עלול להחליש את תוקפו של המושג ואת כוחו התרבותי. הטקסט המתורגם השני הוא "פוסט-סקריפטום על חברות הבקרה" מאת ז'יל דלז, שפורסם בספרו משאים ומתנים ב-1990. כפי שמסבירה אריאלה אזולאי בהקדמה לתרגום, דלז כתב את הטקסט כאילו בעבור פוקו, שכן חברות הבקרה מבוססות על אותן הנחות יסוד ששימשו את פוקו בתארו את חברות המשמעת.

בגיליון עוד שתי מסות. מסתו של חמיד דבאשי, גולה איראני בארצות הברית, היא הספד מרתק לאדוארד סעיד, שנכתב שעות ספורות לאחר פטירתו בספטמבר 2003. דבאשי כותב על חשיבות עבודותיו הפוליטיות של סעיד בעבורו ובעבור קהילה גדולה של גולים איראנים ואחרים החיים בארצות הברית. טקסט ייחודי זה מספק לקורא הישראלי חרך הצצה אל קהילת הגולים ומאפשר לנו להבין את חשיבותו של סעיד בקהילה זו. *רונה ברייד-גארב* מתארת את המהלכים ואת הנסיבות שהביאו לפירוקה של התוכנית ללימודי מגדר ותיאוריה פמיניסטית בניו-סקול שבניו-יורק. את הגיליון חותמות שלוש ביקורות ספרים העוסקות בחברה הישראלית כחברה פוליטית או צבאית. בכך אנו מחדשים את מדור ביקורת הספרים. אנו מזמינים קוראים להציע מסות ביקורת על ספרים בעלי רלוונטיות לחברה ולתרבות בישראל. כל מסת ביקורת, כך אנו משתדלים, תתמקד בשני ספרים או יותר. הספרים מושאי הביקורת יכולים לעסוק בנושא משותף או להתבסס על אותה תיאוריה, אך הזיקה ביניהם יכולה גם להיות רחוקה. ככל שהזיקה בין הספרים רחוקה יותר, המסה עשויה להיות יצירתית ומעניינת יותר.